

Отримана 26.04.2025

Прорецензована: 11.05.2025

Прийнята до друку: 23.05.2025

Електронна адреса: mykola.kharlamenkov@oa.edu.ua

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-28-68-76>

Харламенков М. Правда як релігійна детермінанта свободи в ліберальній теорії Лорда Актона. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2025. № 28. С. 68–76.

УДК 141.131:2

Микола Харламенков

ПРАВДА ЯК РЕЛІГІЙНА ДЕТЕРМІНАНТА СВОБОДИ В ЛІБЕРАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ ЛОРДА АКТОНА

«Ніхто ніколи не сумнівався в тому, що правда і політика знаходяться в досить поганих відносинах, і ніхто, наскільки мені відомо, ніколи не зараховував правдивість до політичних чеснот» [11, с. 227]. Такими словами починається есе Ганни Арендт «Правда і політика». Цим самим Ганна Арендт незаслужено оминула увагою видатного мислителя, який не просто сумнівався в твердженні, що правда і політика знаходяться в поганих відносинах, а й наполягав, що правда має бути наріжним каменем політики і що саме це є запорукою свободи, втрата якої у ХХ столітті так непокоїла видатну дослідницю авторитаризму. Йдеться про Лорда Актона – британського історика та одного з основоположних мислителів ангlosаксонської ліберальної традиції. Це той, кого Тойнбі назвав «найвеличнішим розумом серед західних істориків Нового часу» [1, с. 29]. А для Ф. Гаяска Лорд Актон – один із чільних представників істинного лібералізму [5, с. 19]. Ба більше, він є «найвизначнішим істориком і політичним філософом доби», нарівні з А. де Токвілем [4, с. 311]. А в опрацьованій філософії шотландських авторів, англійських вігів та спадщини Е. Берка, власне того, на що спирається ангlosаксонський лібералізм, «ці двоє досягли найбільшого успіху» [4, с. 311].

Ключові слова: свобода, правда, сумління, Лорд Актон, лібералізм.

Mykola Kharlamenkov

TRUTH AS A RELIGIOUS DETERMINANT OF FREEDOM IN THE LIBERAL THEORY OF LORD ACTON

"Nobody has ever doubted that truth and politics are in quite a poor relationship, and nobody, as far as I know, has ever counted truthfulness among political virtues" [11, p. 227]. These are the words that begin Hannah Arendt's essay "Truth and Politics." In doing so, Hannah Arendt undeservedly overlooked a prominent thinker who not only doubted the assertion that truth and politics are in a poor relationship but also insisted that truth should be the cornerstone of politics and that this is the key to freedom, the loss of which in the 20th century so troubled the eminent researcher of authoritarianism. This refers to Lord Acton—a British historian and one of the foundational thinkers of the Anglo-Saxon liberal tradition. He is the one whom Toynbee called "the greatest mind among Western historians of the modern era" [1, p. 29]. For F. Hayek, Lord Acton is one of the leading representatives of true liberalism [5, p. 19]. Moreover, he is "the greatest historian and political philosopher of the age," on par with A. de Tocqueville [4, p. 311]. In their study of the philosophy of Scottish authors, English Whigs, and the legacy of E. Burke—precisely that on which Anglo-Saxon liberalism is based—"these two achieved the greatest success" [4, p. 311].

Keywords: freedom, truth, conscience, Lord Acton, liberalism.

Важливо зазначити, що віра Актона не завадила інтелектуальній чесності мислителя. Загострене почуття справедливості та безоглядна відданість християнській, а не деномінаційній істині, підштовхували його до сміливого осуду католицької доктрини, коли та сходила на манівці; так, під час І Ватиканського собору Актон став справжнім бунтарем проти понтифіка, виступивши з критикою догмату про непомильність папи [1, с. 42]. Актон не терпів нічого з того, що руйнувало об'єкт його любові. Він любив церкву, тому гостро реагував на її зловживання владою. Він любив лібералізм, тому не міг терпіти доктринальних хиб родоначальника ідеології свободи Дж. Лока та сумнівної політичної практики «партії свободи» вігів [1, с. 333]. Власне, ось як про це висловився сам Актон: «Партія навчає нас, що опозиція священна. Вона навчає, що людина, якщо вона чесна, має бути готова чинити опір своїй країні, своїй Церкві, своєму роду і, на підставі того самого принципу, своїй партії... Вона зберігає вірність партії, тільки постійно чинячи опір їй. Вона дуже гостро відчуває її вади» [1, с. 342-343].

Така принциповість Актона пояснюється тим, що він не був номінальним християнином. Для нього віра була не просто маркером його ідентичності, а насамперед світоглядом та сенсом життя. Він вірив, що християнство володіє єдиним і непомильним стандартом абсолютної істини, який

знаходить своє відображення не лише в релігійному тексті, але й викарбуваний у людських серцях. Це «голос Господа» всередині людського єства, що є джерелом правди, яка провадить людину до свободи [1, с. 346]. Концепт «сумління і свободи» займає центральне місце не лише в теорії Актона, але й у всій ліберальній теорії загалом. Для Актона це був безсумнівний науковий факт, який підкреслює ключову роль цього аспекту у формуванні ліберальної думки [1, с. 346]. Відправною точкою історичного прогресу до свободи Актон вважав не античність, а слова Родоначальника християнства: «Тож віддайте кесарево кесарю, а Богові – Боже». Актон інтерпретує їх наступним чином: «Ці слова, вимовлені під час його останнього перебування в Храмі, за три дні до смерті, надали світській владі – під захистом сумління – священності, якої вона ніколи не мала, й меж, яких вона ніколи не визнавала; крім того, ці слова були запереченням абсолютизму та ознаменуванням свободи» [1, с. 223]. Ці слова звільнили людину з-під тиранії іншої людини. Ісус окреслив чіткі межі компетенції світської влади, які їй не дозволено перетинати. Істина, на яку вказує людське сумління, стоїть вище людських законів, звичаїв та директив влади, тобто ніщо з перерахованого, якщо воно суперечить Істині, не потребує виконання. Зразок такої відданості сумлінню описаний у Новому Заповіті, коли апостоли Петро та Іван на заборону проповідувати Христа зі сторони релігійної юдейської еліти відповідають такими словами: «...Розсудіть, чи це справедливе було б перед Богом, щоб слухатись вас більше, як Бога? Бо не можемо ми не казати про те, що ми бачили і чули» (Дії 4:19-20) [2, с. 1020]. Сміливість апостолів дивувала обвинувачувачів, оскільки це була позиція вільних людей. Ця свобода була дарована Ісусом Христом, який пообіцяв свободу всім, хто пізнає його істину. «Пізнасте правду, – а правда вас вільними зробить» (Івана 8:32) [2, с. 1000]. Лорд Актон серйозно ставився до цих слів Христа і присвятив своє життя їх підтвердженню. Він доводив, що сенс історії зводиться до Провидіння, яке дарує людству свободу [1, с. 308].

Цей стислий опис Актонової теорії викликає щонайменше подив і нерозуміння того, як подібне може претендувати на роль наукового. Однак детальне вивчення текстів Актона не позбавляє цього відчуття. Ба більше, подив зростатиме з кожним наступним зануренням у його ідеї, а з ним зростатиме й нерозуміння сенсу багатьох ключових концептів, які в сучасному світі, особливо в наукових колах, втратили будь-яке значення. Наприклад, Актон не особливо вдається до пояснення того, як він розуміє поняття сумління, як воно пов'язане з правдою і, що найголовніше, як те й інше звільняє людину і соціальні структури від тиранії. Його пояснення, на перший погляд, є побіжним і читається між рядків. Можна припустити, що неухвальність Лорда Актона до деяких дефініцій, які складають основу його вчення, зумовлена його християнським світоглядом, для якого вони були самоочевидними. Він був невіддільний від християнського та ліберального духу вікторіанської епохи. Його промови й тексти були адресовані представникам культури, для яких ключові християнські концепти не потребували додаткових пояснень. Але для нас, представників секулярної доби, його ідеї не завжди зрозумілі, вони можуть здатися занадто релігійно ангажованими з видимими прогалинами в інтерпретації ключових концептів. Тому, аби краще зрозуміти Актона, необхідно зануритися в контекст християнських ідей. Слід зрозуміти, що таке сумління, як воно пов'язане з правдою і як, врешті-решт, правда дарує свободу. Це спроба заповнити уявні, для людей ХХІ століття, прогалини в теорії Лорда Актона.

Святий Августин розумів сумління як божественне знання про добро і зло всередині людського єства, яке судить хибні й заохочує хороші вчинки [12, с. 706]. Ж. Кальвін дає тотожне формулювання: «Совість відрізняє добро від зла і тим самим відповідає божественному судженню...» [13, с. 164]. Його інтерпретація спирається на такий біблійний текст: «Бо коли погани, що не мають Закону, з природи чинять законне, вони, не мавши Закону, самі собі Закон, що виявляють діло Закону, написане в серцях своїх, як свідчить їм сумління та їхні думки, що то осуджують, то виправдовують одна одну, дня, коли Бог, згідно з моїм благовістям, буде судити таємні речі людей через Ісуса Христа» (До Римлян 2:14-16) [2, с. 1053]. Тож християнська традиція тлумачить це внутрішнє розрізнення не як накопичене знання й досвід, а радше в значенні довільного, прямого судження, незалежного від ставлення чи позиції самої людини. Ось яке визначення дається сумлінню в Біблійному словнику Брокгауза: «Совість – це дане людині Богом друге "я" [грецька сюнейдесис, "совість", "свідомість"], яка незалежно від волі людини оцінює її думки та вчинки й докоряє їй, коли вона вступає проти установленого порядку» [20]. До слова, часто особистий інтерес підштовхує до певної прагматичної, раціональної, вигідної дії, проте на заваді стає відчуття того, що ти рухаєшся в хибному напрямку. Тобто це універсальний верховний арбітр людської моралі. Хоч ці судження незалежні від волі та

інтелекту, це не означає пасивної ролі людини. Навпаки, їй належить зробити активний вибір. Біблія дає людині можливість обрати зло, власне право на гріх, але з конкретними застереженнями щодо такого вибору: «Сьогодні взяв я за свідків проти вас небо й землю, життя та смерть дав я перед вами, благословення та прокляття. І ти вибери життя, щоб жив ти та насіння твоє...» (Повторення Закону 30:19) [2, с. 206]. Бог, даючи через Мойсея Закон для свого народу, запропонував дві альтернативи з їх детальним описом. У зв'язку з цим К. С. Льюїс слушно зауважує, що з усіх законів, які діють на людину, тільки внутрішній моральний закон людина має право порушувати за своїм вибором [16, с. 4].

В англійській мові слово "сумління" (conscience) має значення усвідомленого морального вибору, що передбачає те, що людина розуміє значення і цінність чеснот. «Совість (conscience) і усвідомлений (conscious) походять від одного й того ж латинського кореня – префікса com- ("з", "разом", "спільно") та дієслова scire ("знати"), а поєднання conscire означає "усвідомлювати провину" – і обидва ставляться до стану усвідомленості: перше – моральної усвідомленості, а друге – фізичної чи розумової...» [14]. Таке тлумачення совісті більшою мірою відповідає духу християнського вчення, адже внутрішній моральний голос вказує лише напрямок без конкретних пояснень. Якщо для язичницької культури цього було достатньо, то християнство висуває набагато серйозніші вимоги. У цитаті апостола Павла (До Римлян 2:14-16), яка вже наводилася вище, йдеться про язичників, які розумом не були знайомі з євангельською істиною, але внутрішній імпульс совісті спрямовував їхні вчинки відповідно до Вищого Закону. Проте християнство наполягає на тому, щоб цей внутрішній імпульс був декодований. Апостол Павло, наставляючи молодого учня Тимофія, говорить, щоб його внутрішня людина жила в згоді з вченням Христовим: «Уважай на самого себе та на науку, тримайся цього. Бо чинячи так, ти спасеш і самого себе, і тих, хто тебе слухає!» (1 Тимофію 4:16) [2, с. 1108]. Християнин повинен співставляти моральне веління совісті з євангельським вченням, справжнє значення якого може бути відкрите лише через Духа Святого.

Актон, як і вся християнська традиція, розумів совість як «голос Господа», який відкриває людині моральний закон, що відповідає християнській етичній системі [1, с. 346]. Це безсторонній суддя індивідуальних вчинків і непорушний стандарт історії та політики. «У судженнях про людей, події і факти етика повинна йти попереду догми, політики і національності» [1, с. 99]. «Голос Господа» у Актона еквівалентний християнському поняттю істини як сутнісної характеристики Бога. «Християнська істина – це істина, яка властива буттю, тобто тому, що існує, і, в кінцевому рахунку, відноситься до Бога...» [19, с. 157]. Лорд Актон називає цю істину вищою, вічною формою закону, що зійшов з небес, тому вона знаходиться над національним правом і традиціями окремих держав [1, с. 338].

У К.С. Льюїса вища істина має назву «закон людської природи», під яким він розуміє існування певного стандарту, до якого постійно апелюють люди в процесі соціальної взаємодії [16, с. 4]. Ось як цю ідею висловив інший християнський мислитель, Ф. Шеффер: «...Людина є моральним творінням, створеним за образом Творця; у всесвіті діє закон, і коли він порушується, це вказує на те, що людина винна... Володіти справжньою «моральністю» без морального абсолюту ще нікому не вдавалося. При відсутності морального абсолюту людина або віддається гедонізму (роблячи те, що подобається лише їй), або покладається на суспільний договір у тій чи іншій формі (що корисно для суспільства в цілому, те і є правильним)... Без абсолюту моральність перестає існувати, і гуманістично мисляча людина, яка взяла за відправну точку саму себе, не знаходить необхідного абсолюту. Але є біблійний Бог, і, відповідно, існує справжня моральність. У рамках цієї моральності я можу цілком осмислено стверджувати, що таке діяння – добро, а таке – зло» [19, с. 115-117]. Актон також розуміє мораль як складову Вищого Закону, що є сутнісною характеристикою Бога: це «те, чому ми повинні коритися, підпорядковуючи йому всю державну владу і пожертвувавши всіма земними інтересами, – це незмінний закон, досконалий і вічний, як сам Господь, закон, що походить від його природи і панує на небесах, на землі й над усіма народами» [1, с. 153-154].

Шукання і покаяння істині – найголовніша християнська заповідь. Коли в Ісуса запитали, котра заповідь найважливіша, Він відповів: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою» (Матвія 22:37) [2, с. 916]. Тут йдеться не лише про сентимент, хоч він, безумовно, важливий, але в більшій мірі про активний процес пізнання об'єкта любові. Е. Фромм розглядає любов як форму знання, пояснюючи це тим, що коли ми когось любимо, то прагнемо подолати власне відчуження через пізнання цієї людини та єднання з нею [8, с. 59]. Інтерпретація цього світського інтелектуала цілком узгоджується з новозавітним текстом, у якому можна знайти численні

згадки про те, що центральним аспектом християнської релігії є саме пізнання Ісуса Христа. Перелічимо деякі з них, оскільки докладний аналіз їхнього змісту відволік би від предмета дослідження: 2 Петра 1:2-8; 2 Петра 2:3; 2 Петра 3:8; До Тита 1:1; До Римлян 1:28; До Єфесян 3:17-18; 1 Івана 2:5.

Як бачимо, у християнстві любов до Бога значною мірою ототожнюється з пізнанням. Це пізнання охоплює не лише самого особистісного Бога, але й усю реальність, як матеріальну, так і нематеріальну, створену Ним. Усе це об'єднується в понятті правди, оскільки сам Бог називає себе правдою. Ісус промовив: «Я дорога, і правда, і життя. До Отця не приходять ніхто, якщо не через Мене» (Івана 14:6) [2, с. 1007]. В іншому місці Ісус закликає своїх послідовників понад усе шукати правди, що, як ми бачимо, є синонімом богошукування: «Шукайте ж найперш Царства Божого й правди Його, а все це вам додасться» (Матвія 6:33) [2, с. 895].

Проте самого пізнання правди замало. Необхідна добровільна, повна, безкомпромісна відданість правді. К. Льюїс зазначає, що одного разу пізнавши істину, немає іншого шляху, окрім як повністю віддатися їй [17, с. 108]. У фундаментальній для всієї християнської традиції праці Святого Августина «Град Божий» знаходимо надзвичайно влучну ілюстрацію того, що означає бути відданим правді. Святий Августин розглядає причини того, чому під час навали варварів на Рим християни страждали в однаковій мірі з язичниками. Його пояснення зводиться до того, що тогочасні християни, пізнавши істину, допускали компроміс із тогочасною культурою. Хоча самі вони не слідували панівним культурним трендам, вони не вступали в прямий конфлікт з нечестивцями, не захищали правду, оскільки боялися за власну безпеку і добробут [12, с. 12].

Отже, у християнській традиції сумління – це правда Божа всередині людського ества, якій людина повинна не тільки коритися заради свого ж блага, а й бути відданою їй навіть ціною власного життя. Для Актона сумління, як головний концепт ліберальної теорії, цілком відповідає загальноприйнятому у християнському світі розумінню. Ось як сам Актон говорить про це: «Лібералізм, зрештою, спирається на ідею сумління. Людина повинна жити внутрішнім світлом – віддавати перевагу голосу Господа, а не людини» [1, с. 346]. «Голос Господа», згаданий у цитаті, є нічим іншим, як правдою. Олег Проценко у вступній статті до українського видання творів Лорда Актона ось так висловлює взаємозв'язок між сумлінням і правдою: «Актон вказує на зв'язок, який існує між свободою як обов'язком і сумлінням як обов'язком жити за правдою...» [1, с. 138]. Правду слід розуміти як універсальний моральний закон, розуміння якого відкриває християнська релігія [1, с. 99]. Ця християнська істина для Актона – головний рушій свободи. Надалі йтиметься саме про те, яким чином істина дарує свободу індивіду та цілій соціальній системі.

Біблійна історія про Едем оповідає, як брехня диявола стала причиною втрати людиною свободи. Брехня розуміється в юдео-християнській традиції як спотворення реальності. Люцифер – перше створіння, яке скористалося свободою волі, щоб відділити себе від центру в особі Бога і стати самому центром – творцем нової реальності. Однак, як створений архангел, він не міг створити альтернативний проект поза межами юрисдикції Бога. Таким чином, брехня є лише спотвореною правдою, а гріх, як вияв незалежної від Бога волі, є відхиленням від початкової мети і втратою первісного образу. Загалом гріх і брехня вживаються як синонімічні поняття. Для прикладу, ось твердження Святого Августина: «всякий гріх – це брехня» [12, с. 349]. Поза Богом людина потрапляє в поле контролю брехні, навіть якщо вважає себе самодостатньою і незалежною, а брехня – це першопричина втрати свободи. Знову ж таки наводимо слова Августина: «Коли людина живе по істині, вона живе не сама по собі, а по Богові... А коли вона живе по самому собі, тобто по людині, а не по Богові, вона безсумнівно живе в брехні» [12, с. 348]. Людина після гріхопадіння потрапила насамперед у духовне рабство, яке одразу ж спричинило порушення соціальних взаємин. Гармонія, яку можна було б охарактеризувати як єдність у різноманітті, була зруйнована. Усвідомлення першими людьми власної наготи символізує початок диференціації. Відтоді різність стала причиною поділу і вивищення однією людиною над іншою. Ієрархія домінування, різноманітні форми гноблення та рабство стали логічним наслідком втрати внутрішньої свободи людини через добровільне служіння злу.

Подальший текст Старого Заповіту (після третього розділу книги Буття) – це відкрита або латентна критика рабства, спричиненого гріхом, та надія на майбутній порятунок від посланого Богом Месії. Квінтесенція цих очікувань описана в книзі пророка Ісаї, де йдеться про мету приходу на землю майбутнього Месії: «...щоб очі відкрити незрячим, щоб вивести в'язня з в'язниці, а з темниці тих мешканців темряви!» (Ісаї 42:7) [2, с. 669]. У Новому Заповіті розповідається про те, як Ісус у синагозі прочитав саме це стародавнє пророцтво, яке стало публічною декларацією Його земної місії: «На

Мені Дух Господній, бо Мене Він помазав, щоб Добру Новину звіщати вбогим. Послав Він Мене проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених, щоб проповідувати рік Господнього змилювання.» (Луки 4:18-19) [2, с. 955]. Подальша діяльність Ісуса Христа відома як проповідь Царства, у якій проголошувалося наближення Царства Божого на землю. З цього моменту розпочався новий етап в історії людства, коли Творець через Свого Сина Ісуса Христа надає свободу всім, хто її прагне. Повернення до свободи має той самий алгоритм дій, що й призвів до її втрати. Добровільно ставши на шлях служіння злу, людина має так само добровільно його зректися та підпорядкуватися Богові. Якщо брехня ув'язнила душу, то саме добровільний послух істині повертає людині втрачену духовну свободу. Ісус свідчить про Себе, що Він є Істина: «Я дорога, і правда, і життя. До Отця не приходять ніхто, якщо не через Мене.» (Івана 14:6) [2, с. 992]. І вказує, що справжня свобода дарується людині тільки через пізнання правди: «і пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить!» (Івана 8:32) [2, с. 1000].

Аби краще зрозуміти християнський погляд на свободу, звернемося до єпископа англійської церкви Джона Чарльза Райла. Ця постать цікава нам, адже він був сучасником і співвітчизником Лорда Актона. Обидва були представниками вікторіанської епохи, атмосфера якої була просякнута духом християнства та ліберальних свобод. Якщо Лорд Актон, як історик і соціальний філософ, говорить про духовну свободу досить побіжно, більше звертаючи увагу на її важливість, ніж на суть, то Чарльз Райл заповнює цю прогалину. Приступаючи до міркувань на тему свободи, Ч. Райл докоряє англійцям, які легковажать цінністю свободи: «Я вважаю, що десятки тисяч англійців нічого не знають про благословення, якими вони насолоджуються у власній країні: вони зростали від дитинства до зрілого віку у вільному суспільстві. Вони не мають жодного уявлення про стан справ в інших країнах; вони по суті нічого не знають про дві найгірші форми тиранії – нищівну тиранію жорстокого деспота і нестерпну тиранію божевільного натовпу. Інакше кажучи, багато англійців просто нічого не знають про цінність свободи, просто тому, що вони виростили в її середовищі і ні на мить не були позбавлені її... Коротше кажучи, у всіх відношеннях ми маємо таку міру свободи, з якою не може зрівнятися жодна інша країна на землі» [7, с. 174]. Складається враження, що ці слова належать не священнику, а ліберальному політику, який дає добрячого стусана тій частині суспільства, яка нехтує найбільшим здобутком англійської нації. Але в цьому немає нічого дивного; Ф. Гаєк говорив, що в той час кожен англієць, незалежно від партійної приналежності, соціального стану чи професії, був лібералом [3, с. 182]. Ти більше Райл, як духівник, стояв на сторожі тих благословень, які дарував Всевишній його народові. Тому він називає свободу найбільшим тимчасовим благом людини по цей бік могили, а її відсутність – найочевиднішою причиною страждань народів у світовій історії. Він не стримує себе від хвали кожній англійській свободі – від релігійної до громадянської – і називає борників свободи, особливо тих, хто віддав за неї своє життя, найбільшими благодійниками людства. А ворогів свободи визнає найбільшими паразитами і шкідниками кожної епохи [7, с. 175]. У своїй апологетиці свободи він не соромиться робити однозначні висловлювання. Зокрема, він цитує американського державного діяча Патріка Генрі: «Хіба життя є таким дорогим, і мир таким солодким, що їх можна купити за ціну ланцюгів і рабства? Боже бережи! Я не знаю, яким шляхом можуть піти інші, але, що стосується мене, дайте мені свободу, або ж дайте мені смерть» [7, с. 176].

Як ми переконалися, Ч. Райл був безоглядно відданий англійським свободам, однак він також застерігав від їх переоцінки: «Хоч я прошу англійців знати ціну свободи, з іншого боку, я також закликаю їх не переоцінювати її» [7, с. 177]. Далі Райл вказує на найважливішу свободу, від якої врешті залежать громадянські свободи, і на те рабство, від якого походять усі земні тиранії: «Ніколи не забувайте, що тимчасове рабство не є єдиним рабством, а тимчасова свобода не є єдиною свободою. Яка користь вам бути громадянином вільної країни, якщо ваша душа не є вільною?» [7, с. 177].

У Лорда Актона схоже розуміння невіддільності гріха від рабства, а свободи від чесноти: «Справа свободи – те саме, що справа справедливості та чесноти; опозиція свободі – це опозиція справедливості та чесноті, захист хибності та гріха» [1, с. 302]. Падіння і піднесення цивілізацій залежать насамперед від моралі, а не від політики. Деградовані народні маси є сутнісно рабами гріха, тому годі очікувати від них нічого, окрім різноманітних форм соціального рабства. Там, де християнська мораль занепадає, пануватиме якась форма домінування людини над людиною: рабство, іноземне поневолення, політична тиранія, дискримінація, соціальна нерівність, правове свавілля. І нещасний той народ, на долю якого випали всі ці біди одночасно. Але сам народ має винити в своїх нещастях самих себе, адже, як твердив Актон, гріховність, нищість, пристрасть, невігластво та неробство стають

руїною для свободи, і «тільки сила духовного спасіння втручається і рятує нас. Вона має боротися з пануванням гріха...» [1, с. 309]. «Моральні вади призводять до втрати свободи. Тож можна сказати, що мораль процвітає разом із сумлінням. Занепад одного призводить до занепаду й другого» [1, с. 685]. «Ми вільні тією мірою, якою перебуваємо у безпеці від інших перешкод, аби вести життєву битву й боротися зі спокусою, з природою – внутрішнім ворогом» [1, с. 136]. Отже, «свобода сумління – перша зі свобод, адже це свобода уникати гріха» [1, с. 136].

В Євангелії міститься діалог, який перегукується із закликом Райла до вільних англіїців здобути істинну свободу, а також із тим, як Лорд Актон розумів взаємозв'язок гріха і соціального рабства. Ісус, у одному зі своїх численних конфліктів з привілейованою релігійною елітою, пропонує їм свободу. Цей недвозначний натяк на їх рабство з обуренням був сприйнятий ними як приниження. Тому вони відповіли Христу: «Авраамів ми рід, і нічийми невольниками не були ми ніколи. То як же Ти кажеш: Ви станете вільні?» (Івана 8:33) [2, с. 1000]. Здавалося б, справедлива реакція і слушна констатація їх фактичного соціального становища; певно, кожна вільна людина подібним чином реагувала б, якби її назвали рабом. Але це з точки зору людини. Бог же бачив справжнє становище цих людей. Тому Ісус відповідає їм: «Поправді, поправді кажу вам, що кожен, хто чинить гріх, той раб гріха.» (Івана 8:34) [2, с. 1000].

Ч. Райл пропонує цю саму свободу, яку свого часу знехтували фарисеї. «Істинна свобода, про яку я говорю, – це духовна свобода, свобода душі. Це є та свобода, яку Христос дарує без грошей і без плати всім істинним християнам. Ті, кого Син робить вільними, стають воістину вільними: «...де Дух Господній, – там воля» (2 Кор. 3:17)» [7, с. 178]. Для Ч. Райла це вища форма свободи, від якої походять усі інші. Ця свобода набувається «лише через звичайну віру. Саме через віру, звичайну віру у Нього як нашого Господа і Визволителя, людські душі стають вільними. Лише через прийняття Христа, довіру Христу, присвячення свого життя Христу, покладання всього нашого тягаря на Нього – лише таким, і ніяким іншим чином, ця духовна свобода може стати нашою власною» [7, с. 183]. Далі він пояснює, що ж означає бути вільною людиною у Христі. Це коли Ісус забирає на себе весь тягар провини гріха і очищує сумління, яким би темним не було минуле; відтепер ти праведний і святий в очах Божих, і ніхто не вправі винувати тебе. «Вони відчують себе прощеними, примиреними, виправданими і прийнятими в очах Божих» [7, с. 178]. Істинно вільна людина від провини гріха живе надалі не своєю праведністю, а Христовою. Гріх і надалі спокушає і часом долає праведну душу, але вона вже не є рабом пожадливості, хтивості, апетитів, пристрастей і настроїв. Це справжня свобода самовладання силою Ісуса Христа, яка робить людину справді суб'єктною [7, с. 179]. Відсутність самоконтролю призводить до зовнішнього впливу та залежності. А ось так про це висловився Лорд Актон: «Свобода – це запобігання контролю з боку інших людей. Це вимагає самоконтролю, а отже, релігійних і духовних впливів: освіти, знань, добробуту» [1, с. 296]. Іншими словами, самоконтроль – найважливіший чинник духовної і соціальної свободи. Без приборкання пристрастей внутрішнє рабство обов'язково знайде своє вираження у різних формах залежності від інших людей. Тому «свобода – це влада над собою» [1, с. 296]. У публічній сфері самовладання має вияв у самоврядуванні, що є основою громадянського суспільства – спільноти вільних від свавілля держави людей, відповідальних за своє життя. «Свобода = самоврядування» [1, с. 321]. Як зазначає Актон, воно вперше постало в релігійних спільнотах, коли релігійні дисиденти брали на себе відповідальність та ініціативу в боротьбі за релігійну свободу [1, с. 307]. Античним свободам бракувало саме самоконтролю й самоврядування, тому за виправлення цього недоліку взялося християнство, яке утвердило панування сумління [1, с. 225]. А «сумління, – як вірив Актон, – основа свободи. Отже, релігія – основа свободи» [1, с. 306]. Актон дає таке визначення свободі: «Свобода – це панування сумління» [1, с. 306]. Як можна фізично виміряти «панування сумління»? Насамперед, те, що сумління панує в якомусь суспільстві, можна побачити в моральності та самоврядуванні. І, по-друге, панування сумління формує свободу, яку можна розпізнати за такими ознаками: «емансипація, скасування рабства, вільна торгівля, свобода преси, освіта, національність, Закони про бідних, самоврядування залежних територій» [1, с. 295]. Відповідно Актон дає таке визначення свободи: «1. Безпека меншин. 2. Розум панує над розумом, а не воля над волею. 3. Обов'язок перед Богом без перешкод із боку людини. 4. Розум попереду волі. 5. Право [панує] над силою» [1, с. 295]. Отже, сумління для Актона – це засаднича ідея всієї ліберальної теорії: «Лібералізм, зрештою, спирається на ідею сумління. Людина повинна жити внутрішнім світлом – віддавати перевагу голосу Господа, а не людини» [1,

с. 346]. Сумління як голос Господній вказує істинний шлях і застерігає від кривих стежок людського лукавства.

Це дуже сміливе, навіть радикальне твердження, яке ставить феномен свободи в повне підпорядкування релігійній істині. І ця тотальна покора Богу парадоксальним чином звільняє людину з-під влади людини, що в цілому кидає виклик рабству та підносить значимість людини й її свободи на небачені висоти, тим самим утверджуючи індивідуалізм як базовий ліберальний концепт. «Християнське уявлення про сумління імперативно вимагає відповідного ступеня особистої свободи. Почуття обов'язку та відповідальності перед Богом – єдиний арбітр християнських дій. У цю царину не дозволено втручатися жодній людській владі. Ми зобов'язані якомога розширити сферу – й берегти її від усіляких зазіхань, – у якій можна діяти, корячись лише голосові сумління, незважаючи на будь-які інші міркування. Церква не може терпіти жодної форми врядування, що не визнає цього права. Церква – непримиренний ворог державного деспотизму...» [1, с. 426]. Як бачимо, сумління – умова свободи, але й сама свобода – умова сумління. Сумління несумісне зі стороннім примусом; релігія має бути вільною, аби свобода стала засадничим принципом у політиці, культурі, економіці. «Отже, свобода має бути релігійною, а релігія – вільною» [1, с. 305]. «За межами християнства свободи не існувало. Провидіння, хоч і закликає більшу частину людства тішитися істиною, яка є благословенням релігії, також закликає тішитися і свободою, що є благословенням політичного устрою, – отже, свобода має бути релігійною, а релігія – вільною» – ось як сам Актон висловлює ідею взаємозв'язку між правдою і свободою [1, с. 78]. У цій цитаті недвозначно стверджується, що релігійна істина, хоча й належить до приватної сфери, на яку не має права впливати політична влада, проте саме вона творить визначальне значення в утвердженні політичних свобод. Тому свобода є релігійним феноменом, похідним від християнської істини. Церква, за переконанням Актона, має подвійну місію: «відновити образ Бога в людині і, що не менш важливо, утвердити у світі божественний порядок. Релігія мала трансформувати і приватне, і публічне життя народів і запровадити систему публічного права, відповідного приватній моралі, бо без такої моралі вона недосконала й непевна» [1, с. 417].

Християнство не тільки опосередковано звільняє соціальну систему через вплив на неї вільних від панування гріха індивідів, а й запровадило засадничий принцип, який став революційним для всієї політичної сфери. На початку статті йшлося, що відправною точкою історичного прогресу свободи на Заході Актон вважав не античність, а слова Ісуса Христа: «Віддайте ж кесарево кесарю, а Боже – Богові» (Матвія 22:21) [1, с. 916]. Цей короткий вислів провів демаркацію між людським сумлінням та світською владою. Сумління підпорядковується насамперед Богові і вже потім політичній владі, і то за умови, якщо її директиви не суперечать Божим. Людина отримала своєрідний імунітет у верхній сфері, тобто у сфері сумління, а політична влада утримується в певних рамках [1, с. 223]. «Новий закон, новий дух, нова влада надали свободі значення й вартості, яких вона не мала ні філософії, ні в державному устрої Греції чи Риму до того, як з'явилися знання істини, що робить нас вільними» [1, с. 223]. І найважливішим Актон вважав те, що «наш Господь не тільки дав припис, а й створив силу виконувати його» [1, с. 223]. Бог не просто підняв на небачену висоту моральну планку для індивіда і світської влади, але й дав необхідні сили (у християнстві – це благодать через дію Духа Святого) для праведного життя.

Справжня праведність не належить виключно до приватної сфери. Метафорично у християнстві праведність – це сіль, властивість якої заповнювати своєю присутністю весь можливий простір. Тому Чарльз Райл говорить, що вільні люди Христа в усі часи були найкращими друзями свободи. Чарльз Райл звертається до англійської історії: «Така свобода є секретом того, як бути добрим політиком. У будь-якому столітті вільні люди Христа є найкращими друзями закону і порядку... Ніколи не варто забувати, що двісті років тому зневажувані пуритани зробили більше для справи реальної свободи в Англії, ніж усі уряди, які будь-коли керували цією країною» [7, с. 182]. Ідентичну думку висловлює Актон, що свобода є результатом радикальної посвяти Богу тих, хто вважав смерть кращою за хибне життя. «Ланцюг міркувань, що довів до створення сучасної свободи, почався з найвищого духовного бачення справи Бога й закінчився революцією не тому, що люди не могли терпіти бідності, злиднів і страждань, а тому, що їх навчили: краще руїна і смерть, аніж хибне життя» [1, с. 304-305]. «Якщо щастя – мета суспільства, тоді свобода зайва. Вона не робить людей щасливими. Свобода залежить від іншого світу. Це сфера обов'язку, а не прав. Страждання й жертва заради мети, яка перебуває за межами цього життя» [1, с. 303]. Шляхи Господні, як твердить біблійний текст, не збагненні, але в розумінні Актона всі вони ведуть до свободи. Він розумів Бога як головного емансипатора світової

історії, а лібералізм – як найбільший поступ Провидіння. «Що таке шлях Провидіння? Це шлях до свободи, її безпеки, розуміння і втішання нею» [1, с. 308]. Як натрапити на цей шлях? Актон радить дослухатися правдивого голосу Господнього, який промовляє через наше сумління; і він поведе до радикальної зміни як самого себе, так і навколишньої дійсності, що власне за визначенням є революцією людського духу і світової історії. Актон буквально стверджує, що якщо виключити сторонні впливи і коритися лише сумлінню, неминучим результатом стане Революція – слово навмисно написане Актоном з великої літери. Діяльність Провидіння спрямована на Революцію свободи: «Якщо дослухатися тільки до внутрішнього й відкидати інші впливи, тобто якщо коритися сумлінню, результатом буде революція. Вона й становить єдину Революцію» [1, с. 318]. У своїй лекції «Історія свободи за доби античності» в Бриджнортському інституті Лорд Актон зазначає, що античним свободам бракувало істини та сили її виконання, і що саме Ісус Христос дав людству і те, і інше [1, с. 223]. Він завершує свій виступ словами: «з'явилося знання істини, що зробить нас вільними», що є відсилкою до Євангелія від Івана 8:31-32. Крізь призму цих слів Актон інтерпретував всю світову історію. Тобто, прихід Ісуса Христа ознаменував нову еру, в якій Творець через жертву Свого Сина дарував істину, яка звільняє людину та народи від пут гріховного рабства. Ісус Христос здолав метафізичне зло, що є корінною причиною людського поневолення, і надає своїм послідовникам честь бути причетними до завоювання свободи у фізичному світі. Ця боротьба тільки наближає Царство Боже, яке Лорд Актон розуміє як Царство Свободи, що остаточно встановиться після другого пришествя Ісуса Христа: «Кінець Царству Божому, що є Свободою. Як ще далеко до кінця!» [1, с. 302].

Попри обнадійливу констатацію, Лорд Актон жив у найбільш вільному світі з усіх, що коли-небудь існували. Оглядаючись назад і аналізуючи прогрес людства до свободи, він писав: «Осереддя і верховна мета свободи – панування сумління. Релігія витворила цю силу тільки у XVIII столітті, так само як і скасувала рабство лише у XIX столітті – за тридцять років від 1833-го до 1864-го» [1, с. 306-307]. Рабство, як основна сутнісна характеристика гріха, настільки глибоко вкарбоване в людську ідентичність, що знадобилося 17 століть, аби Істина здійснила «метанойю» європейської ментальності та культури. Лише тоді Західна цивілізація стала цивілізацією свободи. Хоча це не була вершина, але на той час ніхто ще не піднімався так високо. Згідно з ідеями Актона, свобода є головною метою прогресу, і тогочасне людство перебувало на найближчій до її досягнення стадії. Якщо на початку нашої ери Засновник християнства проголосив наближення Царства Божого, то однозначно в Новий час воно стало ще ближчим. Чому ж ця революція свободи дала свої перші результати в соціальній сфері лише через сімнадцять століть після свого початку?

Можливо тому, християнство розвивалося як поступовий процес реформ, що базувався не на страху чи обережності, а на глибокому розумінні людської природи. Існує порядок речей, логіка, послідовність, яку не можна змінити. Революційні зміни соціального ладу, такі як Французька революція, часто закінчувалися провалом, якщо не були підкріплені глибокими змінами в масовій свідомості. Якщо революція – це справа рук маленької групи пасіонарних ідеалістів, а не загальна воля критичної маси народу, то далі руйнування старої системи справа не просунеться. Вона залишає по собі хаос, руїну та девальвацію ідеї. Такий революційний порив є контрпродуктивним: його вистачить лише для того, щоб зруйнувати, а не для того, щоб звести на старих руїнах нову систему. Ця половинчастість і є причиною того, що такі явища не можна назвати справжньою революцією, адже революція означає докорінну зміну існуючого ладу. А це – не більше ніж заколот, змова чи переворот.

Прихід Сина Божого був не пересічною подією, а епохальною, метою якої було не косметичне оновлення старої системи, а докорінне її перетворення. Ісус метафорично висловив це, сказавши, що не можна пришивати нову латку до старої тканини чи наливати молоде вино в старі бурдюки (Матвія 9:17) [2, с. 898]. Актон накладає цю метафору на європейську історію: «Християнство запровадило не нові форми врядування, а новий дух, який цілковито трансформував старі форми» [2, с. 427]. Ісус започаткував революцію. Слово «започаткував» здається недоречним, коли йдеться про революцію, адже революцію здійснюють, а не започатковують. Це, як правило, короткотривалий, максимум у кілька років, політичний акт, який починають і завершують приблизно одні й ті самі політичні актори. Але християнська революція розтягнута в часі, звісно, з погляду людського сприйняття, бо для Бога один день як тисяча років і тисяча років як один день (Друге Послання Петра 3:8) [2, с. 1135]. Вона готувала підґрунтя в людському серці для різних форм соціальної свободи. Мала відбутися корінна зміна системи цінностей, реформа світоглядної парадигми, перш ніж можна було

покласти край фізичному рабству. Христос прийшов насамперед, щоб звільнити людину з-під влади зла. Внутрішнє гріховне рабство – це першопричина соціального зла і рабства. Такий підхід мав на меті розв’язання проблеми на рівні не наслідків, а причин. Це вимагало великої підготовчої роботи з проповіді Євангелія, покаяння, відродження, звільнення великої маси людей з-під внутрішньої тиранії гріха. І тільки після цього християнізовані маси були здатні до соціальних реформ, спрямованих на викорінення різноманітних форм рабства. Історія Західної цивілізації, як доводить Актон, є цією поетапною революцією, що розширює християнські свободи.

Найкращим доказом того, що Актон мав рацію, є сучасна «епоха постправди». Існуючі дослідження на цю тему, зокрема П. Померанцева, доводять пряму кореляцію між постмодерним запереченням істини та зростанням авторитарних тенденцій. Брехня стала головним інструментом автократичних режимів для поневолення народів [18, с. 34-35]. І, що найважливіше для нас, українців, це те, що апологетика брехні стала основою путінського режиму, який використовує свою пропагандистську машину для знищення нашої свободи [6, с. 161]. Українці, як нація, що активно бореться за свою незалежність, як ніхто інший, усвідомлюють, наскільки небезпечною є брехня, коли вона стає практичним керунком політичних дій. Саме для нас теорія Актона може надати належну аргументацію і нові сенси в національно-визвольній боротьбі. Тим більше, що в схожому контексті Ф. Гаск у повоєнній Європі бачив саме Лорда Актона тією масштабною фігурою, довкола цінностей та ідей якої мали б об’єднатися інтелектуали для відновлення зруйнованих цивілізаційних підвалин.

Література:

1. Актон Джон Емеріх Едвард Дальберг. *Нариси з історії свободи, влади та демократії*. Упоряд., передмова, коментарі Олег Проценко. Київ: Видавничий дім «Простір», 2019. 712 с.
2. *Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту*. Пер. Іван Огієнко. Київ: Українське біблійне товариство, 2003. 1159 с.
3. Гаск Фрідріх. *Шлях до рабства*. Пер. з англ. Сергій Рачинський. Київ: Наш Формат, 2022. 208 с.
4. Гаск Фрідріх-Август. Індивідуалізм істинний і хибний. *Консерватизм: Антологія*. 2-ге вид. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. В’ячеслава Липинського. Київ: Смолоскип, 2008. С. 309–331.
5. Гаск Фрідріх-Август. Принципи ліберального соціального порядку. *Лібералізм: Антологія*. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2002. С. 19–32.
6. Померанцев П. *Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності*. Пер. з англ. О. Форостина. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.
7. Райл Дж. Ч. *Практична релігія*. Пер. О. Кошелева. USA / Canada: Come Over and Help, українське видання, 2008. 400 с.
8. Фромм Е. *Мистецтво любові*. Пер. з англ. В. Кучменко. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 192 с.
9. Честертон І. Кіт. *Ортодоксія*. Пер. з англ. О. Гладкий. Львів: Свічадо, 2019. 200 с.
10. Acton John Emerich Edward Dalberg. *Essays on Freedom and Power*. Boston, Mass.: The Beacon Press, 1949. 429 p.
11. Arendt, Hannah. Truth and Politics. In: *Between Past and Future*. New York: Penguin Books, 2006. P. 227–263.
12. Augustine Saint. *The City of God*. Translated by Marcus Dods. Moscow, Idaho: Roman Roads Media, 2015. 835 p.
13. Calvin John. *The Institutes of the Christian Religion*. Translated by Henry Beveridge. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library. 1266 p.
14. *English dictionary Merriam-Webster*. Conscience vs. Conscioius: Let Us Be Your Guide. Avoiding Confusion Involves Grammar and Science. 10 August 2024. URL: <https://www.merriam-webster.com/grammar/usage-of-conscience-vs-conscioius>
15. Hayek F. A. Historians and the Future of Europe. In: Klein, P. (ed.) *The Collected Works of F. A. Hayek*, Vol. 4: The Fortunes of Liberalism: Essays on Austrian Economics and the Ideal of Freedom. Chicago: University of Chicago Press, 1992. Pp. 201–215.
16. Lewis C. S. *Mere Christianity: A Revised and Enlarged Edition, with a New Introduction, of the Three Books: The Case for Christianity, Christian Behaviour, and Beyond Personality*. New York: The Macmillan Company, 1960.
17. Lewis, C. S. Man or Rabbit? In: Hooper, W. (ed.) *God in the Dock: Essays on Theology and Ethics*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1970. Pp. 108–113.
18. Pomerantsev P., Weiss M. *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money*. A Special Report presented by The Interpreter, a project of the Institute of Modern Russia, 2014. 44 p.
19. Schaeffer, F. A. A Christian View of Philosophy and Culture. In: *The Complete Works of Francis A. Schaeffer: A Christian Worldview*, Vol. 1. Westchester, IL: Crossway Books, 1982. 404 p.
20. Synteresis. In: *Brockhaus Enzyklopädie Online*. Gütersloh: Wissen Media Verlag. Zugriff am 27. Juni 2025. URL: <https://brockhaus.de/ecs/enzy/article/synteresis>